

Publi Ovidi Nasó, *Heroides. Traducció catalana medieval de Guillem Nicolau*, edició crítica de Josep Pujol, Barcelona, Barcino – Fundació Carulla, 2018 (Els Nostres Clàssics; Autors Medievals, 37), 577 pàgs.

Isabel Grifoll
(Universitat de Lleida)

La cultura literària de Joanot Martorell és extensa i variada. La historiografia i la narrativa romàniques conviuen amb obres de caràcter enciclopèdic o amb tractats de cavalleria i estratègia militar. La imitació de la prosa sentimental moderna de Boccaccio alterna amb l'emulació dels autors contemporanis (Joan Roís de Corella o mossèn Gras). La literatura llatina clàssica (Ovidi o Sèneca) també és ben present al *Tirant lo Blanc*, sobretot a través de les traduccions catalanes. Les *Heroides* d'Ovidi, en particular, han estat reconegudes com una font principal, que, més enllà del manlleu, brindaria a Martorell un potencial creatiu enorme per desplegar creativament l'escriptura de la novel·la.

És per això que els estudis sobre el *Tirant lo Blanc* poden celebrar la publicació de la primera edició crítica –acurada i immillorable–, que ens ofereix Josep Pujol, de la traducció catalana medieval de les *Heroides* de Publi Ovidi Nasó, realitzada pel capellà reial Guillem Nicolau i enllestida entre 1389 i 1390.

El text complet ens ha pervingut a través del manuscrit *P* (París, Bibliothèque nationale, ms. esp. 543), el qual conserva les vint epístoles ovidianes que circulaven en la col·lecció medieval, cadascuna amb la introducció corresponent, però desproveïdes de les *intentiones* i les glosses. La factura material del còdex, amb una impaginació que mostra uns marges prou amplis, permet pensar que estem davant d'un exemplar no finalitzat (la còpia de les glosses hi estava prevista, però no s'hi arribà a executar). El testimoni *B* (Barcelona, Biblioteca de Catalunya, ms. 1499) transmet únicament un fragment breu de l'epístola IV. S'hi mostren crides de glosses, per bé que no s'hi copien. Posseïm també el manuscrit *S* (Sevilla, Biblioteca Capitular y Colombina, ms. 5-5-16), que conserva una versió castellana anònima de la traducció catalana –glossada– de Guillem Nicolau. La identificació d'aquesta versió, de què es parlarà posteriorment, és una descoberta extraordinària de Pujol, doblement meritòria, perquè eixampla la difusió de les *Heroides* catalanes en l'àmbit cultural castellà del

segle XV i, sobretot, perquè possibilita recuperar les *intentiones* i les glosses no pervingudes en la transmissió catalana del text.

L'existència de la traducció de Nicolau era coneguda pels estudiosos de la literatura catalana des del darrer terç del segle XIX. Andreu Balaguer i Merino (1875), Antoni Rubió i Lluch (1889 i 1930-1931), Pere Bohigas (1930-1931), Martí de Riquer (1934) i Lola Badia (1986) n'havien proporcionat gradualment algunes dades (manuscrits, identificació del traductor) o l'havien valorat positivament, com a traducció i com a peça indispensable per a l'estudi de la recepció d'Ovidi a la tardor de l'Edat Mitjana. Malgrat el reconeixement unànim de la crítica sobre la importància del text, ningú no n'havia realitzat un estudi detallat, aprofundit i complet, i, encara menys, s'havia disposat a l'empresa –àrdua i complexa– de l'edició crítica.

Algunes consideracions prèvies i de caràcter general haurien de convidar a apreciar la vàlua i l'abast del treball de Josep Pujol. 1) La restauració de la traducció catalana medieval d'una obra d'Ovidi, un autor clàssic d'una empremta extraordinària en la tradició cultural europea, enriqueix la història de la cultura catalana i la dignifica amb segell propi. Les *Heroides* no tornaran a ser disponibles en català fins que, a començament del segle XX, Adela M. Trepal i Anna M. de Saavedra en realitzaran una traducció per a la Fundació Bernat Metge (1927). En l'endemig, el frare agustí Agustí Eura, en data indeterminada (probablement abans de 1715), s'aventura –com ens recorda Pujol– a unes «parafràstiques versions» de tres epístoles en sextets-lires. 2) La traducció medieval de les *Heroides* és una traducció glossada. Nicolau treballava sobre un original llatí que responia a la pràctica escolar de l'ensenyament de la gramàtica. Les glosses guiaren el procés de la traducció. 3) El pas del llatí al català fa accessible Ovidi en medis cortesans i, àmpliament parlant, entre el públic laic. Les *Heroides* catalanes són lectura, a la vegada que pedrera literària, dels autors tardomedievals (Ausiàs March, Joan Roís de Corella o Joanot Martorell, entre d'altres). Aquests autors accedeixen a Ovidi a través de Nicolau, doncs, d'un text comentat (glossat), que en condiciona la lectura –una lectura guiada–, la qual havia de transcendir en la pràctica de l'escriptura, en la recreació literària que feien dels materials ovidians. 4) Qualsevol traducció és un exercici de creativitat lingüística per part del traductor, el qual, davant els reptes que imposa la llengua de partida, s'esforça a trobar solucions lèxiques, morfològiques o sintàctiques en la llengua d'arribada. Les llengües romàniques medievals s'elevan i s'enriqueixen emulant el llatí o traduint-lo. És així que, des de la perspectiva de la història de la llengua catalana, qualsevol edició crítica d'una traducció medieval ha de ser benvinguda. 5) Com s'exposarà a continuació, Pujol no es limita a executar una edició crítica modèlica, sinó que construeix un model de referència, rigorós i científic (filològic), per a edicions crítiques futures de traduccions medievals, independentment dels problemes particulars implicats per cada títol concret.

El capítol I presenta el traductor i estudia la difusió de la traducció a partir de l'aplega i interpretació de documentació diversa. Es traça el perfil biogràfic i cultural de Guillem Nicolau: escriptor, capellà i traductor. L'inici de la seva carrera professional se situa a la cort i a la cancelleria de la reina Elionor de Sicília, muller de Pere *el Cerimoniós*, on probablement ingressà en virtut de la seva formació clerical. Estudià dret canònic i obtingué algunes prebendes eclesiàstiques (parròquia de Tiana) abans de ser nomenat per a la rectoria de Sant Esteve de Maella el 1377, càrrec que exercí amb absències perllongades i envoltat de polèmica (concubinatges, excessos, defensa de posicions teològiques controvertides). No sembla, tanmateix, que aquesta vida dissipada afectés la seva vinculació amb la monarquia, amb Pere III i Joan I, de qui fou capellà reial. Guillem Nicolau formà part de l'equip d'oficials que, com Jaume Domènec o Bernat Descoll, redactaren, adaptaren o traduïren materials historiogràfics al servei de la corona. Participà en una de les redaccions llatines de l'anomenada *Crònica general* de Pere III, i realitzà també, per encàrrec de l'infant Martí, les *Cròniques de*

Sicília, versió catalana de la *Cronica Sicilie*. La tasca literària de Guillem Nicolau, doncs, ha de ser ampliada més enllà de la traducció de les *Heroides* i ha de ser inscrita en la cort i la cancelleria reials (I.1). S'aborda, tot seguit, l'autoria, la data, la motivació i el comitent probable de les *Heroides* catalanes, atès que el text ha pervingut anònim en la tradició manuscrita i mancat de pròleg, endreça o dedicatòria. Tres lletres reials (de Joan I i Violant de Bar) confirmen algunes qüestions. En primer lloc, l'autoria de Guillem Nicolau, car hi és esmentat explícitament. Aprenem també que la traducció era enllestida l'any 1389, ja que Nicolau n'enviava una còpia (sense glosses) al rei Joan I. El treball es completà (amb glosses) l'any 1390, a petició de Violant de Bar, ja fos en el mateix exemplar de 1389, que la reina remetia de nou al traductor, o en un altre. La còpia amb glosses del 1390 –com conclou Pujol– és el punt de partida de la tradició manuscrita del text (p. 23). A falta de més dades documentals, no es pot afirmar amb seguretat que la traducció obeís a un encàrrec reial, però sí que es pot situar l'origen de la seva difusió a la cort i permet sospitar que Violant de Bar en fou la primera lectora (I.2). Pujol reconstrueix exhaustivament la història de la recepció del text. Reuneix, en primer lloc, dades de la circulació cortesana, com l'exemplar que posseïa la infanta Joana, comtessa de Foix, que passà posteriorment a Martí I, i, en segon lloc, inventaria les atestacions de la traducció en biblioteques privades (entre 1409 i 1523), que palesen la permeabilitat del text en estaments socials diversos, de l'aristocràcia al sector mercantil, cosa que avala un èxit de públic notable (I.3). La traducció podia haver circulat tant amb glosses com sense glosses. En el primer cas, el *Tirant lo Blanc* en seria la prova indiscutible. Joanot Martorell accedí a un manuscrit glossat de les *Heroides* catalanes, car text i glosses s'incorporen en passatges de la novel·la, tal com ja havia demostrat Pujol en treballs anteriors (2013) i es documenta a I.7.4. En el segon cas, el manuscrit *P* pervingut, base de l'edició, en seria l'aval. Ara bé, l'edició crítica reclama retornar les glosses al text. És mèrit indiscutible de Pujol haver-les recuperat en haver identificat la versió castellana anònima de les *Heroides*, conservada al manuscrit *S* (Sevilla, Biblioteca Capítular y Colombina, ms. 5-5-16), com una traducció literal completa de la traducció catalana glossada de Nicolau. Es tracta d'una aportació sense precedents en la crítica castellana especialitzada, que s'havia debatut entre admetre que *S* era una traducció directa d'un original llatí o bé un testimoni de la traducció castellana de les *Heroides* coneguda com a *Bursario* i atribuïda a Juan Rodríguez del Padrón. Pujol ja havia presentat aquesta descoberta important amb anterioritat (2005). L'estudi present, tanmateix, recull i analitza de forma sistemàtica, amb l'acarament de passatges, les proves que autoritzen la identificació: errors de traducció per incomprensió de l'original català, catalanismes evidents de la versió castellana, errors comuns amb el manuscrit *P* i, en especial, la conservació de les citacions de Cerverí de Girona, un trobador en vigor a la Corona d'Aragó del segle XIV, però una autoritat difícil de justificar en el context literari de la Castella del segle XV. La difusió hispànica de les *Heroides* de Nicolau acreix el catàleg de traduccions que, des de la Corona d'Aragó, passaren a l'àmbit cultural castellà i que, al seu torn, es traduïren a aquesta llengua. Això no obstant, la investigació esdevé de capital importància per a l'edició crítica de les *Heroides* catalanes. Amb la versió castellana, se salven les *intentiones* de les epístoles i les glosses, extraviades en la tradició manuscrita catalana, alhora que *S*, en ser una versió molt literal, podrà ser utilitzada com a testimoni textual amb vista de col·lacionar lliçons o corregir errors de *P*. Pujol s'estén encara sobre el *Bursario*. Tindriem, en aquest cas, una reescriptura d'una traducció castellana precedent, que el seu anònim autor col·laciona puntualment amb el text llatí de referència. L'original llatí del *Bursario* seria diferent al de Nicolau, per bé que l'aparat acadèmic seria semblant (I.4-7).

El capítol II ens situa de ple en el terreny del text-font, és a dir, en l'obra d'Ovidi, per tal d'exposar i resoldre problemes que li són inherents i que, en conseqüència, poden ajudar a aplanar el camí per trobar l'original llatí que utilitzà Nicolau. En primer lloc, s'aborda la constitució del corpus de

les *Heroides*, el seu origen, la fixació de l'ordre de les epístoles, que remunta a la tradició manuscrita medieval (carolíngia), les qüestions sobre les epístoles simples o dobles, i la datació. Una menció especial mereix el debat sobre l'epístola XV (de Safo a Faó), desconeguda per la tradició medieval (únicament se'n rastreja algun extracte al *Florilegium gallicum*, del segle XII) i, doncs, estem obligats a preguntar-nos sobre si cal considerar-la (o no?) formant part del corpus ovidià. El fet que no fos redescoberta fins als cercles humanistes (c. 1420), justifica del tot que no fos present en l'original llatí de Nicolau. El lector de les *Heroides* catalanes no se sorprendrà, per tant, que l'edició salti de l'epístola XIV a la XVI. Val a dir que, avui dia, bona part de la crítica la considera apòcrifa, el producte d'un imitador. S'analitzen també les llacunes de les epístoles XVI i XXI en la tradició manuscrita medieval (II.1). A continuació, en un esforç meritori de síntesi, que no està renyit amb la precisió de l'anàlisi i de la informació aportada, es presenta un estudi literari de cadascuna de les epístoles. S'hi incideix en el tractament elegíac, que fa Ovidi, de materials èpics i tràgics precedents, en particular de la literatura grega (de la *Ilíada* o l'*Odissea*, les *Argonàutiques* d'Apol·loni de Rodes o les tragèdies de Sòfocles i Eurípides), i també de la llatina (les *Odes* d'Horaci o l'*Eneida*) (II.2). Es preforma l'original llatí de Nicolau (epístoles I-XIV i XVI-XXI, amb les llacunes esmentades, i díctics apòcrifs o interpolats al text, p. 53), a més de les *intentiones* (de l'autor i de les protagonistes de les lletres) i glosses. Es rebla el clau de la transmissió escolar medieval del text ovidià (II.3), que serà estudiada en detall al capítol següent.

El capítol III s'ocupa de la tradició escolar llatina d'Ovidi i, en particular, de les *Heroides*. Apreciar i avaluar en la seva justa mesura la lectura medieval d'Ovidi passa –com ens adverteix Pujol– per tenir present que, a diferència del que s'esdevé amb Virgili, Ovidi arriba a l'escola medieval sense l'equipatge dels comentaris antics. La seva integració al cànon medieval dels *auctores* obliga, per tant, a elaborar *ex novo* l'utilitatge interpretatiu (III.1). Les escoles del segle XII, en especial a Orléans, s'hi dediquen amb profunditat. Es ressegueixen a bastament els treballs que els mestres d'Orléans –Arnulf, Folc i Guillem– dediquen a Ovidi per tal d'integrar-lo a les aules medievals. Gràcies a l'estudi de Pujol, podem afirmar que els *Bursarii ovidianorum* de Guillem d'Orléans foren la pedrera de l'aparat exegetí de Nicolau (*accessus* a l'obra, introduccions a les epístoles, glosses, etc.) i que el traductor català també coneixia i usava glosses dels mestres Arnulf i Folc, ja fos perquè hi accedís independentment, ja fos perquè les trobés integrades als *Bursarii* de Guillem. Cal tenir present que els *Bursarii* viatjaven tant autònomament, com a recull de glosses, com integrats als manuscrits d'Ovidi. Aquest fenomen resultarà imprescindible en la recerca de l'original llatí de què se serví Nicolau (III.2). Es remarca també com la presència dels comentaris escolars condiciona la factura material dels còdexs, si bé no la determina, ja que el manuscrit glossat no és l'únic model possible de llibre escolar (III.3). L'utilitatge escolar condiciona la lectura d'Ovidi, sobretot a partir dels *accessus*, com un *instructor morum*. La matèria bàsica de les seves obres –l'amor– se sotmet als paràmetres de lloança de la virtut / blasme del vici. Els amors il·lícits o les conductes deshonestes hi són per esquivar-les o reprovar-les i, això, és el que farà condescendent Ovidi amb la moral cristiana. Aquest tractament és possible perquè els *accessus* delineen clarament la separació entre veu d'autor (Ovidi) i veu dels personatges (les heroïnes apassionades i deshonestes). La creació d'un marc interpretatiu (*accessus*, *intentiones*) permet la utilitat ètica del text i l'assegura (III.4). S'emprèn, posteriorment, la tasca, gens fàcil, de capturar exemplars escolars de les *Heroides* a les biblioteques catalanes a través dels inventaris a l'ús i de notícies de còdexs conservats. Una recerca tenaç per les fonts d'informació que, això no obstant, ha de concloure, a desgrat, amb resultats escassos. Atreu l'atenció l'exemplar de les *Heroides* (i un de l'*Ars amatoria*) en possessió de l'escriptor reial Pere Vidal (1390). Les dades del segle XV són més generoses. Interessant el volum de les *Heroides* i les *Tristia* (Madrid, Biblioteca

Nacional, ms. 1569), d'origen italià, però que palesa el seu ús en l'escola catalana. Val a dir que Pujol no s'ha acontentat a seguir el rastre de les *Heroides*, sinó que ofereix una panoràmica sobre la circulació d'obres d'Ovidi a la Corona d'Aragó. Sempre és possible avaluar la migradesa de testimonis com un naufragi manuscrit lamentable, ocasionat pel vaivé de la història. Dues observacions de Pujol, tanmateix, em semblen un bon correctiu al plany. L'una, que si les *Heroides* tingueren una presència limitada en l'ensenyament gramatical a les escoles catalanes, és perquè d'altres textos, com l'*Alexandreis* de Gautier de Châtillon, passaren per davant i s'hi mantingueren impenitentment. L'altra, que el fet que puguem documentar més exemplars de la traducció catalana que de l'original llatí, palesa que la difusió de les *Heroides* fou tardana i en català (III.5).

El capítol IV integra les *Heroides* catalanes en el marc de les traduccions romàniques de l'obra, amb la finalitat de ponderar la traducció de Nicolau amb relació als seus paral·lels romànics. Es repassen les traduccions italianes, algunes parcials (epístoles soltes), una altra derivada de la versió francesa angevina i, sobretot, la versió completa del notari florentí Filippo Ceffi (c. 1325), una versió literal notable, competent amb el text llatí, amb pròlegs i *accessus* escolars, mancada tanmateix de glosses, si bé alguns manuscrits les hi incorporen. A França, cal esperar la versió en vers d'Octovien de Saint-Gelais (1490-1493) per poder parlar d'una traducció completa. Això no obstant, les *Heroides* en francès circulaven en traducció parcial (tretze epístoles) glossada i formant part del *Roman de Troie* en prosa, el qual, al seu torn, s'integraria a la segona redacció de la *Histoire ancienne jusqu'à César*. Una operació cultural semblant es ressegueix a Castella, ja que les epístoles ovidianes s'incorporen a la *General estoria* elaborada al taller alfonsí. Algunes epístoles són reescrites a les *Sumas de historia troyana* de Leomarte. La història posterior ja la coneixem: versió castellana de la traducció catalana de Guillem Nicolau i *Bursario*, atribuït a Juan Rodríguez del Padrón. La recepció romànica de les *Heroides* –a Itàlia, a França o a Castella– s'acompanya de la tradició escolar, que comenta el text i el significa. Això no obstant, em sembla pertinent de notar que la traducció catalana de Nicolau és independent de la tradició historiogràfica, fet que assegura la utilitat literària de l'obra.

El capítol V aborda un dels reptes principals per emprendre l'edició de l'obra: detectar, aïllar, identificar el manuscrit llatí a partir del qual Guillem Nicolau executà la traducció. Qualsevol estudiós, conscient de la dificultat de l'empresa, convindria a considerar el desafiament un impossible i desistiria de reeixir-hi i, encara més, amb èxit. D'antuvi, ningú no pot assegurar que el text-font hipotètic hagi estat posat a la salvaguarda al llarg de la història. A continuació, perquè Ovidi, com seria el cas de Virgili, Sal·lusti o Titus Livi, es dispersa en una munió de testimonis i biblioteques. Com recorda Pujol, l'inventari (en cap cas definitiu) dels manuscrits conservats de les *Heroides* és de cent vuit per als segles IX-XIV, i de dos-cents trenta-cinc si allarguem el còmput fins al segle XV. La quantitat, tanmateix, no és el principal entrebanc per accomplir aquesta operació arriscada. La qualitat s'hi sobreposa, ja que el còdex *P*, anomenat *Puteanus*, del segle IX, del qual deriva la tradició medieval, ja conté nombrosos errors i ha estat sotmès, per tant, a conjectures i correccions diverses en la seva vida posterior. La contaminació esdevé norma a partir del segle XII, fet que impossibilita l'establiment de filiacions. En conseqüència, és tan forassenyat col·lacionar variants com anar manuscrit rere manuscrit a la captura de lliçons significatives. Davant la complexitat, Pujol aposta per una solució que no únicament em sembla raonada i efectiva, sinó també la millor de les possibles: circumscriure la filiació manuscrita, no al text, sinó a l'aparat escolar (introduccions i glosses). No ens amaga que es tracta d'una hipòtesi de treball, ja que deixa clar (i ho ha mostrat amb anterioritat) que text i glosses podien copiar-se separatament a partir d'exemplars diferents. La hipòtesi s'examina i es prova de forma sistemàtica i amb una casuística abundosa: filiació de les introduccions (V.1), glosses marginals (V.2), glosses interlinears (V.3). El resultat: tres manuscrits poden emparentar-se amb l'original

de Nicolau: *K* (Copenhaguen, Kongelige Bibliotek, GKS, ms. 2013 4°, del segle XIII), *Pe* (París, Bibliothèque nationale de France, ms. lat. 7996, del segle XIV) i *Y* (Trèveris, Stadtbibliothek, ms. 1088/28, del segle XIII), en particular els dos primers. Algunes proves contundents, entre altres: la redacció de la introducció a l'epístola XI que transmeten *K* i *Pe* és diferent a l'estàndard i coincideix literalment amb la redacció de Nicolau; errors coincidents a les introduccions a les epístoles VIII, XIII i XVI, etc. Atès que la traducció catalana coincideix majoritàriament amb *K*, però que també transmet elements propis de *Pe*, es postula un antecedent comú a *K* i *Pe*, no afectat per omissions i llacunes. Pujol deixa clar que, en cap cas, no es pot concloure que l'original de Nicolau derivi de la branca *KPe*, malgrat les coincidències d'introduccions i glosses, ja que la traducció catalana també presenta lliçons divergents amb aquesta tradició (V.4). Pujol parla de «reconstrucció imperfecta» (p. 98) del text-model de Nicolau. Ara bé, per tal com també demostra, amb una casuística extensa, que moltes lliçons de Nicolau es documenten a *K* i ocasionalment a *Pe*, la hipòtesi de reconstrucció que elabora no únicament em sembla una bona hipòtesi, sinó també la millor de les possibles.

El capítol VI aporta un estudi detallat de les glosses marginals. Amb caràcter previ, es dedica un apartat a les introduccions, on es rebla el clau de la seva dependència amb els *Bursarii ovidianorum* de Guillem d'Orléans a partir d'un manuscrit que copiava un text molt pròxim a *K*, com s'ha demostrat al capítol anterior (VI.1). Les glosses (1.311 glosses marginals) s'analitzen, evidentment, a partir de la versió castellana de les *Heroides* catalanes. Els resultats, quant a la procedència, són els següents: 29 glosses depenen dels *Bursarii*; 943 es relacionen amb glosses transmeses per *K* i *Pe*, amb antecedents últims i probables a Arnulf i Folc d'Orléans; i la resta no tenen fonts precises, cosa que no implica que siguin collita pròpia de Nicolau, perquè, com observa Pujol, el traductor es guia sempre per la selecció i traducció escrupoloses del material llatí de referència, llevat quan substitueix proverbis llatins per citacions de Cerverí de Girona (VI.2). Les glosses s'agrupen segons la funció que desenvolupen al text i s'analitzen en un doble vessant de caràcter i fonts. Glosses informatives (mitologia, onomàstica, geografia i etnografia), la missió principal de les quals és dotar el text de referents culturals i aclarir passatges que, per l'estranyament històric, poden resultar incomprensibles per a un lector medieval (VI.2.1). Glosses de restitució del context discursiu, paràfrasi i explicació, la funció de les quals és suplir informacions sobreenteses o tan sols al·ludides en el text; o bé glosses que, per paràfrasi, clarifiquen el sentit de metàfores i frases fetes (VI.2.2). Glosses que entren en el camp de la retòrica, l'argumentació i les figures. Aquestes glosses discriminen tipus d'arguments, veus dels diàlegs, canvis de destinataris, o expliciten procediments de la *narratio*, com l'*amplificatio*, o figures de dicció (VI.2.3). Glosses de caràcter moral, psicològic o de casuística amorosa. S'han de relacionar amb els *mores*, un dels valors de la poesia, però no tant en la línia de les moralitzacions com de proveir el text de claus de lectura i interpretació (VI.2.4). Glosses amb proverbis, *dicta* o autoritats. Com ja ha estat assenyalat, és el terreny on Nicolau s'allunya del model llatí, no únicament per la incorporació de citacions de Cerverí de Girona, sinó també per la substitució de proverbis llatins per altres de catalans (alguns dels quals recuperables a través del *Tirant lo Blanc*) i per la introducció d'algunes citacions, de Pere Comèstor o de la *Historia destructionis Troiae* de Guido delle Colonne, que, per cronologia o per manca de documentació, són difícilment imputables als models llatins (VI.2.5). Glosses de caràcter textual o gramatical, que, com s'adverteix, són escasses, ja que resulten inviabilitats en una traducció romànica. No n'hi ha cap sobre morfologia o sintaxi, poques sobre lèxic i algunes de curioses sobre entonació (VI.2.6). Glosses d'interpretació de les ficcions poètiques, escadusseres, però molt interessants, que s'inscriuen en el corrent de racionalització evemerista de la poesia (VI.2.7). Glosses residuals, que afecten temes diversos, de fenòmens atmosfèrics

a la navegació (VI.2.8). Tot aquest material ha estat meticulosament ordenat i analitzat per l'autor i remès a fonts concretes.

El capítol VII aborda, al meu parer, un dels aspectes més interessants i essencials per a l'estudi i edició de les *Heroides* catalanes: els mecanismes de traducció que posa en joc Guillem Nicolau per resoldre un doble rept, del llatí al català i del vers a la prosa, en definitiva, el trasllat dels díctics llatins d'Ovidi en una prosa catalana «entenedora i flexible» (p. 113). L'anàlisi, amb coherència amb les aportacions dels capítols anteriors, ens convida a posar el focus d'atenció en l'ús que Nicolau fa de les glosses llatines, tant de les glosses marginals com sobretot de les glosses interlinears (sinonímiques, de restitució d'elements sobreentesos o amb indicació de variants). Cal aclarir novament que aquestes glosses, identificables en els manuscrits *K* i *Pe*, han anat a parar, per una banda, al marge (traduïdes al català, però perdudes a la tradició manuscrita catalana, encara que recuperables en la versió castellana de *S*), mentre que, per una altra banda, s'han integrat al text com a mecanisme de traducció. Primera constatació: el procés de traducció es basa en un sistema de glosses. I argumenta Pujol, i em sembla important, que hi ha «poc marge per a la discussió, en el fons merament teòrica, sobre si [Nicolau] tradueix *verbum verbo* o *ad sententiam*, perquè les dues modalitats aparentment oposades s'alimenten l'una a l'altra: la traducció s'allunya del que entenem com a literalitat estricta perquè la fidelitat al text ho és a la lletra de l'explicació, de sintaxi i lèxic més pròxims als parlars romànics» (p. 113). Així, doncs, podríem dir que la traducció és el resultat d'un trasllat literal dels díctics llatins en prosa catalana, operació que és possible tenint en compte les glosses, les quals serveixen per ordenar sintàcticament, restituir peces lèxiques, disposar de sinònims i/o parafrasejar o explicar passatges. Segona constatació: el procés de traducció és un mecanisme complex, en què les opcions *verbum verbo* i *ad sententiam* s'acoblen en virtut de les glosses. Pujol aïlla i estudia la mecànica en joc. Ordenació, explicació i parafrasi. Les glosses llatines gramaticals que afectaven la *constructio*, reclamaven l'atenció de l'estudiant de gramàtica (un escolar que parlava llengües romàniques) a fi que reordenés la frase llatina segons l'*ordo naturalis*, especialment quan es tractava d'unitats mètriques. Hi apareixia el reclam *construe* i s'hi afegia una parafrasi o explicació per tal de facilitar l'exercici de l'estudiant. El traductor ha posat en pràctica aquestes indicacions, cosa que explica que la traducció sigui, de bell antuvi, «explicativa o expansiva» (p. 120). Pujol aporta nombrosos exemples, amb el text llatí i les glosses (generalment de *K*), que acaba amb els resultats de la traducció catalana (VII.1). Amplificació, restitució i il·lació. Moltes glosses llatines, introduïdes per *suple*, *id est*, *scilicet* prescriuen la restitució d'elements implícits, majoritàriament amb valor adjectival, que el traductor desplega en oracions de relatiu. És interessant com Nicolau expandeix el text, amb informacions contingudes o suggerides a les glosses, fent ús de la subordinació (oracions condicionals, causals, finals) (VII.2). Glosses sinonímiques. Les glosses interlinears proposen també sinònims o el restabliment de peces gramaticals menors (pronoms o preposicions), fonamentals, per altra banda, per a la construcció d'un discurs lingüístic romànic. En aquestes glosses lèxiques, els sinònims ofereixen solucions llatines acostades a les parles romàniques, fet que facilita el trasllat del llatí a les llengües romàniques (al català, en el nostre cas). L'autor inventaria uns dos-cents casos d'aquesta variació lèxica (VII.3). Lèxic i sentits figurats, si bé Pujol adverteix que el pas del vers a la prosa arrossega la «despoetització» del text d'origen i, doncs, comporta la pèrdua dels sentits figurats propis de la poesia (VII.4). Glosses llatines i duplicacions. S'analitzen les duplicacions sinonímiques de noms, adjectius i verbs, un dels recursos més característics de les traduccions medievals, per bé que s'assenyala que aquesta no és una preferència estilística de Nicolau. A les duplicacions sinonímiques procedents de les glosses, s'hi afegeixen les que escauen a la *varia lectio* del manuscrit usat per Nicolau o les que deriven d'estilemes formularis (VII.5). Sintaxi llatina, traducció literal i llengua del traductor. S'examinen les qüestions

principals de sintaxi llatina i com es resolen en la llengua romànica d'arribada (frases d'infinitiu que passen a substantives introduïdes per *que*, gerundis llatins traduïts per adjectius catalans en *-dor*, amb valor passiu i amb matís de necessitat o futur, addició de verbs modals o, per contra, conservació d'ablatius absoluts (VII.6). Tanca el capítol un apartat dedicat a l'estudi del lèxic (VII.7).

El capítol VIII conté la descripció del còdex *P*, que ha transmès la traducció catalana, del testimoni fragmentari *B* i del manuscrit *S* de la versió castellana anònima, que ha preservat les introduccions i les glosses (VIII.1-2). S'estableix la filiació entre els tres testimonis (*P*, *B* i *S*), fins allà on és possible, atès el caràcter fragmentari de *B*, amb la col·lació dels errors singulars, dels errors conjuntius i dels errors separatius. De l'estudi es desprèn que *P* i *B* no mantenen cap relació, al contrari del que s'esdevé entre *P* i *S* (*S* deriva d'una còpia catalana emparentada amb *P*), vegeu l'*stemma* a p. 175. Atès aquest parentesc i el fet que *S*, per la seva literalitat, manté lliçons fidels al model català, *S* pot ajudar a esmenar errors de traducció o còpia de *P*. També s'analitza la tradició indirecta de les *Heroides* catalanes al *Tirant lo Blanc*, des de la perspectiva de suplir alguns dels errors de *P* (VIII.3). El capítol finalitza amb els criteris d'edició (VIII.4).

El text de les *Heroides* catalanes s'edita segons el manuscrit *P*, controlat amb el fragment de *B*, quan és factible, i amb la traducció castellana de *S*. Per a l'original llatí i la seva *varia lectio*, es té en compte l'edició d'Heinrich Dörrie (1971). Les glosses llatines (interlinears i marginals), com ja ha estat dit, provenen dels manuscrits *K*, *Pe* i *Be*, i serveixen per verificar errors de *P*, i esmenar-los, sempre que les intervencions no entrin en contradicció amb el text llatí d'Ovidi (segons l'edició Dörrie 1971 i aparat crític). Les llacunes detectades a *P*, quan són breus, es restitueixen a partir de *S*. L'editor retradueix el text castellà al català adaptant-lo a l'*usus scribendi* de Nicolau. Totes les intervencions han estat justificades a bastament en l'anotació corresponent. Un aparat de variants registra les lliçons rebutjades de *P*, de *B* i, selectivament, de *S*. S'han retornat les *intentiones* de les introduccions a cada epístola (no conservades a *P*) amb la retraducció literal de la versió castellana *S*, segons l'*usus scribendi* de Nicolau i els hàbits gràfics del copista de *P*. Així mateix, s'han recuperat les glosses de les *Heroides* catalanes a partir de la versió castellana *S*. En aquest cas, han estat editades en castellà i situades al final de cadascuna de les epístoles, altrament hauria complicat la impaginació del volum i, consegüentment, la lectura. Amb coherència amb els postulats defensats (argumentats i provats) sobre la intervenció de les glosses en el procés de traducció, Pujol acompanya les glosses (castellanes) amb les glosses-font llatines corresponents, segons els manuscrits *K* i *Pe*, ocasionalment *Be*, per bé que han estat transcrites majoritàriament a partir de *K*. S'ha consultat també, i emprat esporàdicament per al control del text, el manuscrit llatí *Lb* (Londres, British Library, Burney 219, del segle XIII). S'ha de remarcar que l'anotació, que explicita les intervencions i aclareix nombrosos llocs crítics, insisteix en el paper fonamental de les glosses en el desplegament de la traducció. Es mostra com moltes de les solucions de Nicolau que no s'avenen amb el text d'Ovidi (i variants) establert pels editors moderns, no s'han d'imputar a innovacions o errors de traducció, sinó que depenen del manuscrit llatí glossat utilitzat pel traductor. Ajuden, per tant, a valorar el treball del traductor en la seva justa mesura i a no emetre judicis precipitats sobre la seva competència. Un apèndix final recull les rúbriques de la taula, no present a *P*, però que encapçala el manuscrit *S* i que deriva d'un exemplar català, tal com evidencien alguns catalanismes. Tanca l'edició una bibliografia, un glossari (de mots no documents en els repertoris lèxics a l'ús) i un indispensable índex de noms propis.

Amb tot el bagatge crític exposat, minuciós i acurat, Josep Pujol ha dut a terme un estudi i una edició crítica impecables de la traducció catalana medieval de les *Heroides*. Molt més que això. Josep Pujol ha elaborat un model científic (filològic), racional i escrupolosament raonat, que hauria de servir de model per a edicions crítiques futures de traduccions medievals. Un treball excel·lent.